

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

Н. Ю. Паўлоўская

МАДЭЛІ ГЛЫБІННЫХ СЭНСАЎ І ІХ МАДАЛЬНАЯ РЭАЛІЗАЦЫЯ Ў МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ

Мощным сродкам асэнсавання і разумення складаных з’яў лінгвістыкі выступае іх мадэляванне – даследчыцкі прыём, заснаваны на падмене арыгінала яго аўтаномным аналагам – мадэллю. Зыходная мадэль павінна мець уласцівасці, падобныя яе ўзору. Пры гэтым «мадэль тым лепш выконвае сваю функцыю, чым мацней яна адрозніваецца ад арыгінала» [2, с. 154–155], паколькі эксплікуе толькі неабходныя для даследавання характарыстыкі.

Тэрмін *мадэль* выкарыстоўваецца ў якасці інфармацыйна-знакавага аналага аб’екта і характарызуецца кампактнасцю, суб’ектыўнасцю, трансфармуемасцю, абстрактнай інфарматыўнасцю, дваістай прыродай (мадэль адначасова і аб’ект даследавання, і сродак пазнання) [4, с. 68]. Мадэль – гэта сістэма спрошчаных здагадак пра аб’ект, калі дакладныя заканамернасці нам невядомыя ці вельмі складаныя [3, с. 5]. З пункту погляду матэматычнай тэорыі мностваў, якая шырока выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы, мадэль ёсць упарадкаваная паслядоўнасць моўных элементаў, аб’яднаная зыходным прынцыпам канструявання [5, с. 30].

Лінгвістычнае мадэляванне прыводзіць у сістэму атрыманыя эмпірычным шляхам моўныя факты, што робіць моўныя катэгорыі больш яснымі, дакладна сфармуляванымі, вызначанымі. Варта звярнуць увагу яшчэ на адзін істотны момант мадэлявання: ісцінныя мадэлі не могуць быць статычнымі, насупраць, яны павінны быць адкрытымі для прыняцця і тлумачэння новых моўных фактаў. Гэта значыць, што жыццяздольнымі будуць сістэмы саманастройвальныя, якія выконваюць пэўныя функцыі. У такім выглядзе лінгвістычнае мадэляванне кардынальна адрозніваецца ад іншых яго тыпаў: «Усякая ... мадэль мовы па сваёй прыродзе заўсёды камунікатыўная» [5, с. 34]. Да гэтага варта дадаць, што ў даследаванні не можа застацца без уліку ўсеагульная сістэма Ўніверсуму (прадметнага свету), паколькі даследчык знаходзіцца ў ім і яму належыць. Свет уздзеянчае на даследчыка, а той адлюстроўвае гэта ўздзеянне ў той ці іншай інтэрпрэтацыі, канцэпцыі ці тэорыі.

Найбольш агульнай заканамернасцю моўных катэгорый з’яўляецца іх мадэляванне на глыбінным узроўні канцэптуалізацыі. Так, мадэляванне катэгорыі мадальнасці ў першую чаргу выступае як кагнітыўная аперацыя, што актуалізуе інфармацыю пра стан моўцы, рацыянальную ацэнку ім падзей, рэалізаваных у дыскурсе. Кагнітыўная мадэль мадальнасці будзецца на базе гарызантальнай і вертыкальнай восей яго інфармацыйна-сэнсавай структуры, якія выступаюць будаўнічым матэрыялам для фарміравання мадальнага фрэйма (сцэны). Гэты фрэйм разгортваецца вакол прапазіцыі выказвання і актывізуецца рознымі моўнымі сродкамі, утвараючы свае, самастойныя рознаўзроўневыя ярусы мадальнасці.

Паколькі мадальныя ўласцівасці знаходзяцца ў эпістэмічнай прасторы, канцэптуальнае мадэляванне гэтай сферы правамоцна ажыццявіць з дапамогай тэорыі магчымых сусветаў – ментальных мадэлей сапраўднага ці ўяўнага прадстаўленняў, якія разглядаюцца ў якасці аднаго з прыёмаў для адэкватнага апісання і аналізу мовы. Магчымыя сусветы можна паказаць у якасці неабдымнага кантынуума, што складаецца з аднародных аб'ектаў розных уласцівасцей. У думках перамяшчаючыся па гэтай прасторы, суб'ект можа пераходзіць з аднаго свету ў іншы. Для кожнага чалавека магчымыя сусветы, верагодна, расшчапляюцца на больш дробныя, дзе ён паводзіць сябе па-рознаму. «Свет, у якім мы жывем, перш за ўсё, – піша А. Шапенгаўэр, – залежыць ад таго, як мы сабе яго ўяўляем. Ён прымае розны выгляд згодна з індывідуальнымі асаблівасцямі псіхікі: для адных ён аказваецца бедным, пустым і пахабным, для іншых – багатым, поўным інтарэсу і сэнсу» [6, с. 10]. Штуршком для з'яўлення новых сусветаў служаць нашы жаданні і ўчынкi.

З улікам тэорыі магчымых сусветаў мадальнасць можна інтэрпрэтаваць як кагнітыўную працэдуру ацэньвання прадметаў і з'яў, што ўвасабляецца ў прапазіцыю выказвання і фарміруецца наступнымі дыхатамічнымі канцэптуальнымі параметрамі: рэальнасць/патэнцыяльнасць, дэскрыптыўнасць/крэатыўнасць, імавернасць/валітыўнасць [7, с. 67]. На аснове семантычнага аналізу і полевага прадстаўлення сістэмы мадальных адзінак з указанымі канцэптуальнымі параметрамі мадэль гэтай катэгорыі правамоцна трактаваць у выглядзе двух макрапалёў – макраполя волевыяўлення з палямі імператыўнасці, аптатыўнасці, неабходнасці і макраполя імавернасці з палямі праблематычнай, простаі, катэгарычнай верагоднасці і магчымасці.

Трэба падкрэсліць, што катэгарыяльнай сутнасцю мадальнасці з'яўляецца *рацыянальная*, інтэлектуальная ацэнка – меркаванне суб'екта наконт таго ці іншага аб'екта. Гэта замацаваны ў вопыце чалавека спосаб афармлення выказвання, звязаны з яго практычнай дзейнасцю, інтарэсамі, штодзённым вопытам. Рацыянальны бок ацэнкі можа дапаўняцца канататыўнымі адценнямі сэнсу: яны наслойваюцца на першасныя мадальныя значэнні. Калі мадальныя характарыстыкі абавязковыя для любога дыскурсу ці яго фрагментаў, то канататыўныя – з'яўляюцца іх факультатыўнай прыметай.

Абавязковай умовай працэсу лінгвістычнага мадэлявання выступае існаванне падсістэмы, дзе асоба аўтара (назіральніка, каментатара, даследчыка) разглядаецца ў якасці неад'емнага складніка сістэмы. Рэалізуючы свае ідэі, аўтар з дапамогай мовы звязвае прадметны свет, свой ўласны свет думак, светапогляд для таго, каб перадаць у пераапрацаваным выглядзе свае разважанні, назіранні, жаданні, імкненні іншаму. Моўная асоба (аўтар) і яго шкала ацэнак з'яўляюцца пунктам адліку пры асэнсаванні з'яў з дапамогай мадальнасці ў розных тыпах дыскурсу – тэксту, змешчанага ў сацыяльную прастору. Усе дыкурсіўныя характарыстыкі будуецца з пазіцыі моўцы, які не толькі стварае тэкст, але ўлічвае статус і пазіцыю адрасата і, прагназуючы яго ўспрыманне, выбірае адпаведныя моўныя сродкі.

Мадальныя формы ў мастацкім дыскурсе структуруюцца ў вымярэннях рэальнай камунікацыі (аўтар – тэкст – чытач); адлюстраванай камунікацыі (апаведальнік – персанаж); квазірэальнай, што эксплікуе сувязь рэальнай і адлюстраванай сітуацый [1, с. 3]. Мастацкі дыкурс не паказвае рэчаіснасць непасрэдна, а рэпрэзентуе пэўны магчымы свет – мадэль свету аўтара (тэкставую карціну свету) з абавязковым улікам кампетэнцыі чытача. У кагнітыўнай сістэме атрымальніка інфармацыі будуюцца свая, асабістая мадэль свету, не абавязкова адпаведная тэкставай ці сапраўднай. Але аўтар з дапамогай свайго твора мае магчымасць карэкціраваць, а часам і змяняць гэтую чытацкую мадэль свету. Прысутнасць аўтара ў мастацкім дыскурсе рэалізуецца з дапамогай аўтарскай мадальнасці.

Для аналізу аўтарскай мадальнасці і працэсаў яе мадэлявання быў разгледжаны фрагмент з рамана-казкі П. Васючэнка «Дзівоснае лета паноў Кубліцкага ды Заблоцкага»:

У віры на рэчы Парэчы жыў Вірнік. Ён не памятаў свайго мінулага, думаў, што нарадзіўся ў гэтым віры, паглыбляў гэты вір, нястомна капаючы сваімі ластамі-лапамі, так што дакапаўся ажно да ядра зямнога, а можа, яшчэ глыбей. І цяпер Вірнік меркаваў, што ён валадар Зямлі, пакуль прынамсі не паплытчэе і не перасохне рэчка Парэчка, а гэтага, вядома, ніколі не адбудзецца. Былі часы, калі людзі наважалі яго рупнасць і прыносілі яму ў ахвяру гуску, верука або прыгожую дзяўчынку (хоць апошняе, магчыма, было няпраўдай).

Пачатак (зачын) казкі мае наратыўны характар, што падкрэслівае «аб'ектыўнасць» падзей, пра якія паведамляе аўтар. Аднак апаведальная манера зачыну парушаецца пранікненнем ацэнчаных арыенціраў аўтара, які выступае ў некалькіх іпастасях: гэта рэальны чалавек (пісьменнік), гэта расказчык (казачнік), а часам удзельнік казачных гісторый, нарэшце гэта пэўны светапогляд на рэчаіснасць, які можа не супадаць ні з намерамі аўтара, ні з інтэнцыямі слухача.

Аўтарская думка ў зачыне будуюцца з дапамогай шматлікіх мадальных адзінак з семантыкай меркавання. Гэта дзеясловы *не памятаў, думаў, меркаваў*, мадальныя словы *можа, вядома, магчыма*, сказы з інверсіяй (*былі часы*). І далей на пачатку першай казкі (праявы) уплятаецца шмат адзінак з падобным значэннем: *як казаў паэт, так казаў фальклор, а праўда тое ці не, мы не ведаем, казалі людская пагалоска, народная пагалоска кажэ, але ці так гэта? Дый ці абавязкова гэта вячэра крывавая?*

Як бачна з прыкладаў, дамінантай аўтарскай мадальнасці, з дапамогай якой ацэньваецца і арганізуецца прадстаўлены магчымы свет казкі, выступае меркаванне, арганізаванае паводле мадэлі *S мяркуе P*.

Меркаванне датычыцца сферы разумовых працэсаў і адначасова ўключаецца ў акт моўнай камунікацыі, забяспечваючы ўзаемасувязь моўнай і пазамоўнай рэчаіснасці, адрасанта і адрасата.

Меркаванне – гэта 1) думка, погляд; 2) разлік, дапушчэнне. *Меркаваць*: 1) гаварыць, разважаць, абмяркоўваючы што-н., думаць; 2) рабіць якія-н. вывады, дапушчэнні, здагадкі; 3) мець намер, план; 4) ацэньваць якім-н. чынам, рабіць заключэнне; 5) прымяраць, прыкідваць (8, III, с. 138).

Побач з агульнай ацэначнай семантыкай ‘думаць’, ‘разважаць’ прадстаўленыя ў казцы лексемы ўключаюць сему сумнення – прыпісанне паводзінам моўцы няўпэўненасці ў сапраўднасці падзей, вывадаў, рашэнняў. Для паняцця *меркаванне* вызначаюцца, з аднаго боку, семантычныя кампаненты ‘ывавды ў выніку роздуму’, ‘згода’, ‘парада’, ‘сумеснае разважанне’, ‘разлік на будучае’, з другога – ‘адсутнасць цвёрдасці’, ‘нерашучасць’, ‘няўпэўненасць у суджэннях’.

Дэрывацыйныя асаблівасці ключавога слова эксплікуюць знакавае для беларускай ментальнасці паняцце *памяркоўны*: 1) падатлівы, які лёгка прыста-соўваецца да іншых; 2) які выяўляе мяккасць, цярпімасць, добразычлівасць; 3) які прытрымліваецца сярэдзіны, не схільны да крайнасцей [8, III, с. 432].

Выкарыстанне мадальных адзінак у казачным дыскурсе пашырае семантыку *меркавання* значэннямі ‘асцярожнасць’, ‘разважлівасць’, ‘ненавязванне суразмоўцу сваіх думак’, ‘павага да чужога пункту погляду’ і адначасова ‘дыстанцыйнасць’ ад яго. Выкарыстанне пералічаных мадальных адзінак з пашырэннем іх сэнсаў у казачным дыскурсе фарміруе недасказанасць, сумненне і няўпэўненасць у сапраўднасці падзей, тым самым яшчэ больш зацікаўлівае, накіроўвае чытача працягнуць знаёмства з творам і яго героямі. На аснове аўтарскага ідыястылю будуюцца новы магчымы свет, які выклікае інтарэс адрасата. Моўныя паводзіны раскачыка высвятляюць адзін з глыбінных сэнсаў, што эксплікуе нацыянальна-культурную спецыфіку беларускага характару – памяркоўнасць у карэляцыі з разважлівасцю, асцярожнасцю, талерантнасцю.

Рэалізацыя аўтарскай мадальнасці меркавання дэманструе пераадоленне межаў хранатопу казачнага свету і абумоўлівае канцэптуалізацыю суб’ектыўных ацэнак, якая фарміруе этнакультурны тып аўтара.

ЛІТАРАТУРА

1. Воробьева, О. П. Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробьева. – Киев: Вища школа, 1993. – 200 с.
2. Мельников, Г. П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г. П. Мельников. – М., 2003. – 395 с.
3. Смиряев, А. В. Моделирование: от биологии до экономики: учеб. пособие / А. В. Смиряев, А. В. Исачкин, Л. К. Харрасова. – М.: Изд-во МСХА, 2002. – 122 с.
4. Речевая коммуникация в политике / Л. В. Минаева [и др.]. – М.: Флинта; Наука, 2007. – 248 с.
5. Лосев, А. Ф. Введение в общую теорию языковых моделей / А. Ф. Лосев. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 296 с.
6. Шопенгауэр, А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – СПб.: Азбука – классика, 2005. – 256 с.
7. Паўлоўская, Н. Ю. Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове / Н. Ю. Паўлоўская. – Мінск: МДЛУ, 2001. – 206 с.
8. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: БелЭн, 1977–1984.